

Д. БЛІФЕЛЬД
(Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО БОРИЧІВ УЗВІЗ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА

Більшість дослідників давнього Києва¹ визначали місце літописного Боричева узвозу в районі Михайлівського монастиря, між останнім і Трисвятительською церквою, приблизно, на місці теперішнього фунікульору, де в XVI—XVII ст. був узвіз, що називався Михайлівський або Рождественський².

У 1896 р. М. І. Петров висловив нове твердження, що літописний Боричів узвіз знаходився на місці сучасного Андріївського спуску³. Це нове твердження, на нашу думку, цілком справедливе, було, на жаль, недосить обгрунтовано. Чимало необгрунтованих місць було у Петрова і в критиці попереднього погляду. Це дало змогу С. Т. Голубеву виступити в 1910 р. на захист старого погляду про знаходження Боричева узвозу на місці теперішнього фунікульору⁴. Виступом Голубева дискусія про Боричів узвіз закінчилась, і старий погляд про його місцезнаходження в районі Михайлівського монастиря залишився в силі і до цього часу⁵. Пояснюється це не безперечною і цілковитою обгрунтованістю цього погляду, а відсутністю досліджень з питань топографії давнього Києва в останні 2—3 десятиріччя.

Щоб розібратися в цьому питанні, необхідно розглянути фактичні основи, на яких покоїться ця пануюча думка, їх критику з боку Петрова, як і їх захист Голубевим.

I

Основним доказом на користь ототожнення Боричева узвоза з пізнішим Михайлівським узвозом є легенда, записана в хроніці Сафоновича, а потім і в III виданні Синописа „О знищенню божниць в Києве“, де сказано:

¹ М. Берлинский, Краткое описание Киева, СПб, 1820, с. 183; Фундуклей, Обзорение Киева в отношении к древностям, К., 1847, с. 1; Закревский, Описание Киева, М., 1868, т. I, с. 209 і ін.; Максимович, Собр. соч., т. II, К., 1877, с. 97, 99.

² Безпідставність твердження Голубинського (Е. Е. Голубинский, История русской церкви, т. II, 2-я пол. тома, М., 1881, с. 252), що Боричів узвіз вів у Хрещату долину, цілком доведена Голубевим (С. Т. Голубев, Спорные вопросы о древнейшей топографии Киева, К., 1910, с. 11—14).

³ Н. И. Петров, Историко-топографические очерки древнего Киева, К., 1897, с. 100—106.

⁴ С. Т. Голубев, Спорные вопросы о древнейшей топографии Киева, К., 1910.

⁵ Київ, Провідник, Видання АН УРСР, К., 1930, с. 50.

„В Києве Владимир казал болвани ломати и бити и божниці розкидати, а некотории глупии балвохвалци плакали своих богов знищення. Повесть теж есть старих тая, же гды одного болвана волокли з горы утопати в Днепр и били по череву, бес в нем кричал ляментуючи; отолтуя з горы дорогу ниже монастыря Михайловского назвали здавна Чортово беремище, то есть, тяжкость чорту, бо слово славянское бремя значить тяжкость. И гды того болвана топили, плинул вниз, а невернии, идучи берегом, плакали и звали, мовячи: „Выдыбай, наш Господару Боже, выдыбай“, то есть выплыви, а той болван выдыбал албо выплыл был аж там на берег, где тепер монастырь Выдубицкий; и названо тое местце тым урочищем от выдыбання Выдыбичи албо Выдубичи; але и там, гды невернии взяти хотели того болвана, вернии, пробивши и камень привязавши, утопили. И для того, поведает первый при Владимире митрополит Михаил, посадивши чернцов на горе недалеко от того беремища Чортова, на свое имя церковь святого Михаила збудував, иж, як з неба святой Михаил чорта скинул, так тут он же помогл з горы чорта в болване збивати; а в Выдубичих церковь чуда святого Михаила збудовано также при Владимире для того, иж як в Хонех святой Михаил чудо учинил, реки неверных погрузивши, так тут выдыбалого албо выплыненого в болване чорта помогл в водах потопити“⁶.

Петров вважає, що це оповідання Сафоновича не є доказом того, що Боричів узвіз знаходився на місці пізнішого Михайлівського узвозу, оскільки воно має тенденційний характер і, крім того, Сафонович „не ототожнював згаданого ним чорта з Перуном и „чортова беремища“ з Боричевим узвозом“⁷.

Останнє твердження суперечить другому твердженню Петрова, висловленому кількома рядками вище, де сказано, що „Інокентій Гізель або точніше — Феодосій Сафонович — пов'язує цю подію (повалення Перуна — Д. Б.) з узвозом або спуском, нижче монастиря Златоверх-Михайлівського“, що називався „Чортово беремище“⁸. Взагалі твердження Петрова про те, що Сафонович не ототожнює згаданого ним чорта з Перуном і Чортового беремища з Боричевим узвозом навряд чи може бути прийняте. Зіставлення літописного тексту з текстом Сафоновича, яке зробив Голубев⁹, доводить, що в основі легенди „О знищенню божниц в Києве“ лежить літописна легенда про знищення кумирів Володимиром. Це, проте, не означає, що „кияни другої половини XVII ст. знали дорогу, по якій волочили Перуна з гори у Дніпро, і що ця дорога знаходилась „нижче монастиря Михайлівського“, тобто проходила тим яром, де тепер влаштовано трамвайний Михайлівський спуск“¹⁰, як твердить Голубев.

Основою для такого твердження Голубев вважає живучість історико-топографічних назв¹¹.

Живучість топоніміки річ дуже відносна. Справді, що збереглося від такої багатой топографічної номенклатури літопису про Київ?

⁶ Цитуємо за Голубевим, с. 8—9.

⁷ Петров, Там же, с. 103.

⁸ Там же, с. 101.

⁹ Голубев, Там же, с. 17.

¹⁰ Там же, с. 9. Підкреслено Голубевим.

¹¹ Там же, с. 7.

З відомих за літописом місцевостей, що відігравали іноді в історії Києва видатну роль, фігурують у документах наступних віків лише деякі, а саме: Печерськ, Поділ, Оболюнь, Щекавиця та Клов. А ось про такі місця, як „Бабин Торжок“, „Копырев конец“, „Паснича беседа“, „Козары“, „Перевесище“, „Угорское“, „Хоревица“ і той же „Боричев узвіз“, так само, як і такі відомі в свій час околиці Києва, як „Берестове“, „Дорогожичі“, „Предславино“, „Желань“, в документах наступних віків зовсім не згадується. Щодо відомої в Києві Аскольдової могили, то в літопису місцевості з такою назвою немає. Назва ця виступає вперше, здається, в „Географическом описании города Киева“, складеного поручиком Новгородцевим в 1784 р.¹² А „Угорское“, де за літописом був похований Аскольд, не згадується в документах наступних віків. Деякі дослідники, але без підстав, визначають місцезнаходження Угорського і Аскольдової могили в межах старого міста.

Впадає у вічі той факт, що місцевості, згадані в літописах і місцезнаходження яких нам невідоме тепер, зовсім не згадуються і в документах післямонгольського часу, навпаки, літописні місцевості, місцезнаходження яких тепер відоме, згадуються і в документах післямонгольських часів. (Винятком є Берестове, місцезнаходження якого визначається Спаською церквою, що збереглась до наших днів). Пояснювати цей факт простою випадковістю, нам здається, не можна. Очевидно, слід припустити, що літописні назви пунктів давнього Києва, місцезнаходження яких невідоме нам тепер, були забуті ще в давні часи.

Отже, цілком очевидно, що для твердження, ніби Сафонович або кияни другої половини XVII ст. знали місцезнаходження літописного Боричева узвозу, реальних підстав нема. З таким же правом можна твердити, що Сафонович знав, що Видубицький і Михайлівський монастирі були створені при Володимирі Святославичі, хоча за літописом перший заснований в 1070, а другий в 1108 рр. Ми вправі твердити лише, що Сафонович вважав, що древній Боричев узвіз проходив по Михайлівському узвозу, що існував в його часи.

На чому ґрунтується ця думка Сафоновича ми не знаємо, але не важко здогадатися, що вона продиктована, як це справедливо відзначив Петров (проти цього не заперечує і Голубев), бажанням „звеличити старовинним переказом свій монастир“¹³.

Перша частина легенди Сафоновича в основних рисах збігається з літописним оповіданням, вона відрізняється від нього саме відсутністю конкретних літописних даних. Нема Перуна, Боричева узвозу та інших, дуже суттєвих з топографічного погляду подробиць. Так, у літописі про Перуна сказано: „влещи с горы по Боричеву на Ручай... и влекому же ему по Ручаеви к Днепру“¹⁴. У Сафоновича про чорта сказано просто: „и волокли с горы утопити в Днепр“.

Цей факт не може бути пояснений випадковістю. Вже Закревський, аналізуючи наведене місце з літопису, підкреслив, що в літопису говориться: „спершу на Ручай, а потім в Дніпро“, і прийшов до висновку, що „в древності мимо Боричева протікала Почайна“. Почайна ж, як ві-

¹² Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, К., 1874, отдел II, с. 143.

¹³ Петров, Там же, с. 103.

¹⁴ Летопись по Ипатскому списку, СПб., 1871, с. 80.

домо, кінчалась якраз поблизу Михайлівського узвозу. Отже, мавши на увазі Михайлівський узвіз, Сафонович, зрозуміло, не міг говорити „По Ручаєви к Днепру“, а змушений був випустити всі ці подробиці і писати просто „утопити в Днепр“.

З наведеного, як нам здається, зрозуміло, що немає підстав твердити, ніби Софонович знав, що дорога, якою волокли Перуна, відповідає Михайлівському узвозові. Скоріше, навпаки, можна думати, що Сафонович, бажаючи довести, що дорога, якою волокли Перуна, відповідала Михайлівському узвозові, усвідомлював, що ця дорога не відповідає літописному Боричеву узвозові, і тому змушений був випустити всі літописні деталі, які явно суперечать бажанню Сафоновича.

Отже, розглянуте нами оповідання Сафоновича не може бути доказом того, що літописний Боричів узвіз проходив на місці сучасного фунікульору.

II

Закревський, ототожнюючи Боричів узвіз з пізнішим Михайлівським узвозом, твердив, що в старовину був лише один узвіз, який вів з Київської гори на Поділ, а саме той, який у XVI ст. називався Михайлівським, що Андріївський спуск — „справа рук людських“ і був проритий лише в 1715 р. і що до цього часу гори Киселівка і Уздихальниця складали одну гору¹⁵.

Заперечуючи згадане твердження Закревського, Петров доводить, посилаючись на плани Києва 1638 і 1695 рр., що в XVII ст. були два спуски з верхнього міста в Поділ: Михайлівський і Андріївський, причому план Києва 1638 р. Петров розглядає, згідно з своїм тлумаченням цього плану, з зворотної сторони¹⁶.

У своїй відповіді Петрову Голубев обмежується тільки вказівкою на помилковість загальної концепції Петрова щодо плану Києва 1638 р., доведену Голубевим ще раніш¹⁷, і заявляє на цій підставі, що „зупинятися далі на першому параграфі трактації у Петрова немає потреби“¹⁸. Насправді ж, помилковість вихідної позиції Петрова щодо плану Кальнофойського не позбавляє значення цього плану як важливого джерела до вивчення топографії стародавнього Києва. Як би ми не розглядали план Кальнофойського, при всій його неясності, цілком очевидно, що на ньому за № 54 позначено саме Андріївський спуск. Це особливо виявляється з пояснення, даного цій дорозі Кальнофойським. Вона веде від руїн Десятинної та Симеонівської церков „воротами мимо замка, на високій горі воздвигнутого... до жалостного Київа (Подолу)“¹⁹. Замок стояв на горі Киселівці. Пройти „мимо замка“ Михайлівським спуском неможливо. Отже, дорога на Поділ, що позначена на плані Кальнофойського, є, без сумніву, теперішній Андріївський спуск. Ще

¹⁵ Закревский, Описание Киева, т. I, с. 368, 379 та ін.

¹⁶ Петров, Там же, с. 102.

¹⁷ С. Т. Голубев, О древнейшем плане города Киева 1638 г., К., 1898, див. також В. Г. Ляскоронский, К вопросу о древнем плане гор. Киева, изданном Афанасием Кальнофойским, Сб. статей в честь гр. П. С. Уваровой, М., 1916, сс. 202—214.

¹⁸ Голубев, Спорные вопросы о древнейшей топографии Киева, с. 16.

¹⁹ Голубев, О древнейшем плане Киева, с. 79.

Максимович назвав згадане твердження Закревського „фантазмагорією“ і, посилаючись на люстрацію Київського замку 1545 р.²⁰, довів цілковиту безпідставність цього твердження²¹. Отже, цілком зрозуміло, що Михайлівський узвіз не був у XVI—XVII ст. єдиним узвозом з верхнього міста на Поділ і що хибне твердження Закревського не може бути доказом тотожності Михайлівського узвозу з літописним Боричевим узвозом.

III

Для доведення того, що Боричів узвіз ніби знаходився на місці пізнішого Михайлівського або Рождественського спуску, Максимович розповідає, що „деякі киевоподольські старожили пам'ятають, що в 1810 р., коли для збудування теперішньої кам'яної Рождественської церкви розбирали попередню, дерев'яну, збудовану в 1564 р. то в її фундаменті знайдено було напис, що вона поставлена була на узвозі Боричевім²². Петров вважає, що цей факт, сумнівний сам по собі, не може бути прийнятим ще й тому, що Никольська Христо-Рождественська церква після 1654 р. і до 1810 р. заново відбудовувалася кілька разів, отже, якщо дійсно знайдено було згаданий напис, то він пізнішого походження і складений під впливом „Синопису“²³.

Останнє, як справедливо відзначив Голубев, суперечить другому, вже відомому нам твердженню Петрова про те, що Синопис не ототожнював Боричева узвозу з Михайлівським спуском. Голубев вважав, що згаданий напис треба пояснювати не впливом Синопису, а живучістю в народі топографічних назв. Щодо сумнівності самого факту, про що говорив Петров, то Голубев зауважує, що Максимович, який здобув собі славу справжнього сумлінного вченого, „не може бути запідозрений у вигадуванні“, що ставитись скептично до повідомлення київських старожилів немає підстав, „написи“ при спорудженні громадських будівель, подібних наведеному, були звичайним явищем з давніх часів²⁴.

Про живучість топографічних назв, під впливом якої ніби з'явився згаданий напис, ми вже говорили вище і вартість цього аргументу з'ясували, як нам здається, достатньо. Факт знаходження напису в фундаменті старої Рождественської церкви цілком можливий. Хоч до цього часу у фундаментах київських церков ніяких написів ще не знайдено, але, безперечно, сумнівна наявність в цьому напису вказівки на Боричів узвіз.

Підозрювати Максимовича у вигадуванні цього факту, зрозуміло, немає підстав. Цього не робив Петров, цього не робимо і ми. Наведене повідомлення Максимовича не є факт особисто ним засвідчений. Максимович у даному разі передає лише чутки про факт, який ніби мав місце років за 25 до переїзду його до Києва. Вже через цю давність чутки не можуть претендувати на точність і безсумнівність.

²⁰ Сборник материалов для историч. топографии Киева и его окрестностей, К., 1875, Отдел III, с. 28—29.

²¹ Максимович, Собр. соч., т. II, К., с. 78.

²² Максимович, Там же, с. 97.

²³ Петров, Там же, с. 103—104.

²⁴ Голубев, Спорные вопросы о древнейшей топографии Киева, с. 19.

Але чи існував справді отой напис, точніше, згадка в ньому про Боричів узвіз?

Написи, які закладаються в фундаменти будов, мають меморіальне призначення. Цим саме зумовлюється і текст самого напису, його стилістичність і обмеженість даними саме меморіального характеру, в яких повідомляється про дату закладки будови, про те, ким, на честь якої особи чи події, або на місці якої події закладена будова. Можлива також вказівка на особливості місця будови. Але Боричів узвіз ніякого відношення до Рождественської церкви і до її будівництва не має, він не є також якимсь особливо визначним місцем взагалі. Отже треба припустити, що будівники Рождественської церкви були особливо зацікавлені ур'ячнити назву Боричева узвозу, що, зрозуміло, нічим не може бути обумовлено або пояснено. З цих підстав ми вважаємо за можливе припустити, що чутка про згаданий напис, точніше, згадка в ньому Боричева узвозу, виникла серед деякої частини київської інтелігенції, яка в першій чверті XIX ст. виявляла жвавий інтерес до київської старовини і яка під впливом „Синопису“ визначала Боричів узвіз на місці Михайлівського спуску. Таким чином факт, про який сповіщає Максимович, залишається сумнівним і не може бути доказом того, що Боричів узвіз знаходився на місці Михайлівського спуску.

IV

Нарешті, четвертою підставою для ототожнення Боричева узвозу з пізнішим Михайлівським спуском є міркування про те, що Боричів узвіз мав вести до гавані, найпридатнішим місцем для якої вважають гирло р. Почайни, що знаходилось десь поблизу Михайлівського узвозу. Ці міркування висловлюються на підставі літописного оповідання про помсту Ольги деревлянам у 945 р., де сказано, що деревлянські послы „приста под Боричевом в лоды“. Згадане оповідання, що являє собою пізнішу вставку²⁵, містить у собі ряд цікавих подробиць про топографію стародавнього Києва, які ми вважаємо за доцільне навести повністю.

„И послаша Древляне — читаємо в цьому оповіданні, — лучшийи мужи свои, числом 20, в лодыи к Ользе, и приста под Боричевом в лодыи. Бе бо тогда вода текущи возле горы Киевския и на Подоле не сядяхуть людье, но на горе; город же бяше Киев, идеже есть ныне двор Гордятин и Никифоров, а двор княжь бяше в городе, идеже есть ныне двор Воротиславль и Чюдинь, а перевесише бе вне города (и бе вне города) двор теремный и другой, идеже есть двор Демесников, за святою Богородицею над горою, бе бо ту терем камен“²⁶.

Петров відзначає, що гаванню могло бути не гирло Почайни, а сама Почайна, що слова літопису „бе бо тогда вода текущи возле горы Киевския и на Подоле не сядяхуть людье, но на горе“, треба розуміти не буквально, що Поділ в X ст. був уже заселений, що в наведеному місці літопису мова йде про весняну повідь, або ж це місце треба віднести до Оболоні²⁷. Наведені міркування Голубев вважає цілком безпід-

²⁵ А. А. Шахматов, Розыскания о древнейших русских летописных сводах, СПб, 1908, с. 108—110.

²⁶ Летопись по Ипатскому списку, СПб, 1871, с. 35.

²⁷ Петров, Там же, с. 104.

ставними і заявляє, що вони „не вимагають спростування: вони говорять самі за себе“²⁸.

Що гавань могла бути в гирлі Почайни, досить імовірно. Але чи вів Боричів узвіз до цієї гавані?

Цілком очевидно, що коли „бе бо тогда вода текущи возле горы Киевския и на Подоле не сядяхуть людье“, то в „лодьи“ під горою Київською можна пристати в якому завгодно місці. Неможливо лише пристати в гирлі Почайни, оскільки при цих умовах Почайна вся мусить з'єднатись з Дніпром. Отже, вислів літопису „приста под Боричевом“, якщо розглядати його не відірвано від контексту даного літописного оповідання, а виходячи з його змісту, зовсім не свідчить, що Боричів узвіз вів до гавані взагалі, і абсолютно виключає припущення, що він вів до гирла Почайни, куди дійсно вів пізніший Михайлівський узвіз. Інша справа, чи дійсно вода була „текуща возле горы Киевския и на Подоле не сядяхуть людье“. В усякому разі, з слів „бе бо тогда“ цілком очевидно, що в часи літописця було не так. Так було, на думку літописця, в часи цих легендарних подій. Що ж навело літописця на цю думку?

Розглядувана нами легенда у тому вигляді, як вона записана в літопису, має цікаву особливість, яка дає, як нам здається, відповідь на поставлене вище питання. Літописець розповівши про те, що деревляни послали до Ольги „лучшии мужи свои“ і вони „приста под Боричевом в лодьи“, оповідає далі про те, що являв собою Київ в часи цих легендарних подій. Саме, що „бе бо тогда вода текущи возле горы Киевския“, що „на Подоле не сядяхуть людье, но на горе“, що сам город Київ був „идеже ныне двор Гордятин и Никифоров“ тощо. І лише після цього літописець повертається до суті легенди і розповідає, як саме Ольга помстилась деревлянським послам.

Цілком очевидно, що наведений вище опис Києва не впливає з самої легенди про помсту Ольги, не є складовою частиною її. Навпаки, наведений вище опис Києва перериває плавний хід легендарної розповіді і являє собою вставку, внесену в цю розповідь літописцем. Постає питання, що примусило літописця перервати легендарну розповідь і віддатись спогадам про те, що являв собою Київ в часи цих легендарних подій? Пояснювати це просто випадковістю, або просто тим, що на літописця налинули спогади про далеке минуле Києва, на нашу думку, неможливо. Немає сумніву, що літописець був змушений до цього якимись поважними обставинами, які впливають з самої легенди.

Ми пояснюємо цей факт так. Записавши слова легенди „приста под Боричевом в лодьи“, літописець опинився в скрутному становищі: для нього і для його сучасників було цілком ясно, що пристати „под Боричевом в лодьи“ річ неможлива, бо тут суходіл, місце, населене людьми. Але, ставлячись до цієї фрази, як і до всієї легенди, як до безперечного факту, він примушений був знайти цій нісенітниці якесь пояснення і знайшов його саме в тому, що „бе бо тогда вода текущи возле горы Киевския и на Подоле не сядяхуть людье“. Вислів „бе бо тогда“ вказує саме на пояснювальний характер наступного тексту. Для більшої переконливості літописець подає далі і загальну картину Києва в часи цих легендарних подій.

²⁸ Голубев, Там же, с. 20.

З усього сказаного, здається, цілком ясно, що наведене вище літописне оповідання не дає підстав для висновку про те, що Боричів узвіз вів до гавані взагалі і до гирла Почайни зокрема. Якщо це так, то цей узвіз не може бути ототожнений з пізнішим Михайлівським узвозом, який дійсно вів до гирла Почайни, де, вірогідно, і була гавань.

Підсумовуючи все сказане вище, ми можемо констатувати, що в своїй критиці загально визнаної думки, ніби Боричів узвіз стародавнього Києва знаходився на місці сучасного фунікульора, М. І. Петров мав цілковиту рацію. С. Т. Голубев на захист цього погляду не зміг навести ніяких нових доказів і підкріпити старі докази поважними і безперечними аргументами. Голубеву вдалось лише викрити окремі суперечності і слабкі місця міркувань Петрова, але це не розв'язало суті справи. Наведений нами вище розгляд доказів на користь ототожнення Боричева узвозу з пізнішим Михайлівським, як і полеміка між Петровим та Голубевим з цього приводу, показали, як нам здається, з цілковитою очевидністю, що ототожнювати Боричів узвіз з пізнішим Михайлівським узвозом немає ніяких реальних підстав.

Гірше стоїть справа у Петрова з обґрунтуванням нового, висунутого ним погляду, згідно з яким Боричів узвіз проходив на місці теперішнього Андріївського спуску. На користь цього погляду Петров наводить три докази, два з яких, як це цілком переконливо довів Голубев, не витримують критики.

Суть першого з цих доказів ґрунтується на вже відомій нам літописній легенді про помсту Ольги деревлянам. Із слів літопису „приста под Боричевом в лоды“ Петров заключає, що деревлянських послів несли по Боричевому узвозі і що Ольга дивилась на цю процесію з свого палацу, а оскільки він стояв поблизу Десятинної церкви, то Ольга не могла бачити Михайлівського спуску, а бачила тільки Андріївський. Отже теперішній Андріївський спуск і є літописний Боричів узвіз²⁹. Всі ці міркування Петрова ґрунтуються на довільних його домислах, для яких літопис не дає ніяких підстав³⁰.

Другий доказ Петрова ґрунтується на відомому місці „Слова о полку Ігоревім“, яким поет закінчує пісню про повернення Ігоря до рідної землі: „Игорь едет по Боричеву к святой Богородици Пирогощей“³¹. Ототожнюючи слідом за деякими дослідниками, згадану церкву Богородиці Пирогощеї з Успенською церквою на Подолі, Петров вважає, що шлях Ігоря до цієї церкви по теперішньому Андріївському спуску „був самий натуральний і зрозумілий“³². Звідси, отже, виходить, що Боричів узвіз проходив по Андріївському спуску. Вся суть цього доказу ґрунтується, зрозуміло, на ототожненні церкви Богородиці Пирогощеї з Успенською церквою на Подолі. Оскільки це не є безперечний факт, а лише припущення, цілком зрозуміло, що воно не може мати сили доказу і не розв'язує питання про місце знаходження Боричева узвоза³³.

З усіх трьох доказів Петрова лише один має дійсно істотне значення, але на цьому зупинимось пізніше.

²⁹ Петров, Там же, с. 104—105.

³⁰ Голубев, Там же, с. 20—22.

³¹ А. О. Орлов, Слово о полку Игореве, М. О. 1938, с. 76.

³² Петров, Там же, с. 104—105.

³³ Голубев, Там же, с. 29—31.

Прс стародавній Боричів узвіз літопис згадує перший раз у відомому оповіданні про трьох братів, засновників Києва: „и сидяще Кий на горе кде ныне узвоз Боричев“³⁴. Це місце літопису ще не було предметом ученої інтерпретації з погляду місцезнаходження Боричева узвозу. Пояснюється це, видимо, тим, що зазначене літописне повідомлення здається рівнянням з двома невідомими, розв'язати яке неможливо. Але так здається тільки з першого погляду. Сучасний стан наших знань про стародавній Київ, в світлі даних археологічних дослідів його, особливо в останні три десятиріччя, дає нам змогу вирішити питання, де саме поміщав літописець городок Кия.

Ще в 1908—1909 рр. археологічними розкопками Д. В. Мілеєва на садибі Десятинної церкви був виявлений на північ від названої церкви глибокий та широкий рив³⁵.

Розкопками Інституту археології АН УРСР в 1936—1939 рр. на згаданій садибі Десятинної церкви і в садибах, до неї прилеглих, виявлено і досліджено цей рив на різних ділянках, що дозволило накреслити в основному його трасу.

Виявилось також, що рив був засипаний в X ст., і в наступні часи місце його вже було забудоване та заселене³⁶.

Усі здобуті археологічними дослідями дані дозволяють тепер стверджувати, що уявлення про те, що ця частина найдавнішого Києва, яка знаходилась на так званій Старо-Київській горі, займала з самого початку площу в межах Володимирова міста, не відповідає дійсності. Ця частина Києва в часи Володимира — це вже значно розширене місто. У VIII, IX і в першій половині X ст. вона займала дуже незначну територію, північно-західну частину так званої Старо-Київської гори, не досягаючи до Десятинної церкви. За межами цього найдавнішого київського городища епохи VIII—IX ст. на південь, південний схід і південний захід від нього знаходився величезний могильник, з якого вже відомо до 150 поховань³⁷. Межі цього могильника вказати тепер важко. В усякому разі, можна відзначити, що поховання, виявлені у кол. садибі Трубецького (Володимирська, № 1)³⁸, у кол. садибі Кривцова (вул. Жертв Революції, № 25), поблизу Трисвятительської церкви³⁹, нарешті, поховання, виявлені на Володимирській гірці⁴⁰, дають підстави твердити, що згаданий могильник поширювався досить далеко на південь і південний схід від найдавнішого

³⁴ Летопись по Ипатскому списку, СПб, 1871, сс. 29—31.

³⁵ С. Вельмин, Археологические розыскания Археологической комиссии в 1908—1909 гг. на территории древнего Киева, Военно-историч. вестник, 1910, № 7—8.

³⁶ М. К. Каргер. Дофеодалный период в истории Киева по археологическим данным, Краткие сообщения ИИМК АН СССР, I, 1939 г., с. 9—10; Його ж, Раскопки древнего Киева, Наука и жизнь, 1940, № 2, с. 38—40. Його ж, К вопросу о Киеве в VIII—IX вв., Краткие сообщ., 1940, № 6, с. 61—67.

³⁷ С. Гамченко. Розкопи 1926 р. в Києві, Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р. К., 1927.

³⁸ И. А. Хойновский. Раскопки великокняжеского двора древнего города Киева, К., 1893.

³⁹ Киевская старина, 1885, т. XII, с. 163—167.

⁴⁰ Отчет о действиях временного комитета изыскания древностей в г. Киеве в 1837 г. ЖМНП, 1838, ч. 18, апрель, с. 88.

київського городища, охопивши собою район Трисвятительської церкви і Михайлівського монастиря, тобто той самий район, де, як ми вже бачили, більшість дослідників уміщують стародавній Боричів узвіз.

Розквіт Київської держави привів до бурхливого росту столиці. В кінці X ст., за часів Володимира, місто було значно розширено на південь і захід і зайняло значну частину могильника, що знаходився тут. Незабаром після цього, під час князювання Ярослава Мудрого, місто було знову поширено на захід і північний захід від міста Володимира. Нарешті в кінці XI або на початку XII ст. виникла нова частина міста, так званий Михайлівський відділ. Така в загальних рисах картина стародавнього Києва і його поступового росту. Для нас в даному разі важливо підкреслити два моменти: по-перше, наявність стародавнього київського городища VIII—IX ст. на північний захід від Десятинної церкви, по-друге, наявність пов'язаного з ним могильника, який займав велику територію і, зокрема, район між Трисвятительською церквою і Михайлівським монастирем.

Але вернімося до літопису. Якщо розглянути літописні звістки про Київ в їх сукупності, то не можна, здається, заперечувати, що думка про безперервність розвитку Києва проведена у літописі досить послідовно.

За літописом цілком очевидно, що „городок“ Кия — це той самий городок, який пізніше був зайнятий Аскольдом та Діром і наступниками їх Олегом і іншими князями. Це той городок, який, поступово розширюючись, став великим містом — достойною столицею Київської держави в часи її найбільшого розквіту. Отже, вважаємо за можливе зробити висновок, що літописець, говорячи про „городок“ Кия, має на увазі не сучасний йому Київ, а лише невеличку, саме найдавнішу частину його. Локалізуючи цю найдавнішу частину Києва біля узвозу Боричевого, літописець ясно вказує на якусь певну місцевість, мабуть, добре відому киянам того часу. Цілком зрозуміло, що літописець не міг уміщати цей городок „во имя их старейшого брата“ в довільному місці, а керувався при цьому певними реальними фактами як з топографії сучасного йому міста, так і його недавнього минулого. Конкретизуючи цю думку, треба мати на увазі, що легенда про Кия читалась, на думку Шахматова⁴¹, вже в літописному зводі 1039 р. Отже, змальована нами вище на підставі археологічних джерел картина росту стародавнього Києва була добре відома літописцеві, що записав цю легенду. Більш того, він сам був сучасником і учасником цих подій.

За цих умов цілком зрозуміло, що літописець не міг, не пориваючи з очевидними і всім відомими фактами, уміщати городок Кия в довільному місці, зокрема в районі Михайлівського монастиря, поблизу від того місця, де дослідники вміщали Боричів узвіз.

На підставі наведеного, ми вправі, як нам здається, зробити висновок, що літописець, який писав не пізніше 1039 р. про городок Кия, мав на увазі найдавніше київське городище, саме те, яке займало, як ми це знаємо з археологічних джерел, невеличку частину Київської гори, на північ від Десятинної церкви.

⁴¹ А. А. Шахматов. Там же, с. 539.

Якщо це так, то Боричів узвіз треба шукати в безпосередній близькості від цього городища, саме на місці одного з ярів, що примикають до нього і що являють собою природні спуски з гори⁴².

Здається такої ж думки був В. Г. Ляскоронський, який вважав, що Боричів узвіз проходив по схилу гори, на якій стояла Десятинна церква, і допускав, що він, можливо, прилягав по Қожем'яцькому яру⁴³. З останнім ми погодитись не можемо. Қожем'яцький яр не примикає до гори, на якій стояла Десятинна церква; між цією горою і Қожем'яцьким яром знаходиться гора Дитинка і яр по Гончарній вулиці, який і примикає до згаданої гори. Щождо Гончарного яру, то він теж не може бути визнаний за стародавній Боричів узвіз, оскільки в історичних джерелах не відомо, щоб цей яр був коли-небудь дорогою з верхнього городища на Поділ. Таким чином, залишається лише один яр, яким могла йти дорога з найдавнішого Київського городища на Поділ, — саме яр, який знаходився на місці теперішнього Андріївського спуску, відомий як дорога на Поділ з давніх часів.

VI

Отже, початок Боричева узвозу знаходився у верхній частині сучасного Андріївського спуску. Але по якій саме трасі він проходив, ми з літопису напевне не знаємо. Зазначимо лише, що на підставі літописних джерел ми вправі твердити, що Боричів узвіз вів не до гирла Почайни, а на Поділ. Деякі підстави для визначення траси Боричева узвозу дає один документ кінця XVII ст. — грамота царів Іоанна і Петра Києво-Братському монастиреві від 11 січня 1694 р. на право володіти Трисвятительською і Воздвиженською церквами та їх володіннями. В цій грамоті, між іншим, сказано: „Люди под горою и на горе живущие, почав от церкви Воздвиженской даже до фортки острожской в ров Боричев, по взвоз Рождественский кунцу давали церкви выше упомянутые“⁴⁴.

М. І. Петров, виходячи з того, що Воздвиженська церква знаходилась згідно з планом Києва 1695 р. на місці теперішньої Андріївської церкви, а „фортка острожская“ на половині Андріївського спуску, вважає, що „рів Боричів відповідає нижній частині теперішнього Андріївського спуску“⁴⁵.

Голубев вважає, що Боричів рів знаходився на Михайлівському спуску. Він зазначає, що грамота 1694 р. у цитованому місці повторює грамоту 1589 р., дану священникові Воздвиженської церкви Пимону Одоною на право володіти Трисвятительською церквою та її ґрунтами, з якої видно, що згадані в грамоті 1694 р. ґрунти належали раніш Трисвятительській церкві. Звідси Голубев виводить, що ці ґрунти мусять знаходитись безпосередньо біля Трисвятительської церкви і тому, отже, границя, яка визначена в грамоті 1694 р., повинна йти якраз в напрям, протилежний напрям, вказаному Петровим⁴⁶.

⁴² Неіснуючий уже тепер Михайлівський яр, на місці фунікульора, очевидно, включається зовсім. Він не примикає безпосередньо до згаданого городища, до того ж район цього яру і вся місцевість між ним і городищем були зайняті могильником.

⁴³ В. Г. Ляскоронский, Киевский Вышгород, с. 17.

⁴⁴ Сб. материалов для историч. топографии Киева, Отд. III, с. 115.

⁴⁵ Петров, Там же, с. 105—106.

⁴⁶ Голубев, Там же, с. 23—26.

Згадану в царській грамоті „фортку острозьку“ і „рів Боричів“ Голубев ототожнює з „Михайлівською фірткою в рові“, згадану в „Росписи Києва 1682 р.“⁴⁷. Наведені міркування Голубева не можна визнати за переконливі. Справді, які підстави ототожнювати „фіртку острозьку“ з „Михайлівською каліткою“ і рів біля цієї фіртки з Боричевим ровом? Розташування цієї фіртки недалеко від Воздвиженської церкви нічого не доводить. Поблизу від цієї церкви, на Андріївському спуску, знаходяться, згідно з планом Києва 1638 р., ворота, про які ми вже згадували вище. Наявність рову біля „Михайлівської калітки“ теж нічого не доводить, оскільки „Михайлівська калітка“ знаходиться серед укріплень, які, як відомо, складаються з валу і рову. Отже, за „каліткою“ цілком природно мусить бути рів. Але чи є цей рів — „Боричів рів“? В царській грамоті сказано „От фортки острожской в ров Боричев“, тобто вказані два пункти границі володінь, відданих Братському монастирю, а „Михайлівська калітка“ сама знаходилась у рові, і складала з ним, по суті, один пункт. Таким чином визнати рів, що знаходиться біля „Михайлівської калітки“ за „Боричів рів“ реальних підстав немає. Але головна хибка в міркуваннях Голубева полягає в тому, що ці міркування не виходять з аналізу суті документу.

У розглядуваному місці царської грамоти: „люди под горою и на горе живущие, почав от церкви Воздвиженской даже до фортки острожской в ров Боричев, по взвоз Рождественский куницу давали церкви вышеупомянутой“ названі основні пункти границі, яка повинна охопити „под горою і на горе живущих“.

Хай Голубев має рацію і „фортка острожская“ — це „Михайловская калітка“, рів, в якому вона знаходиться, є Боричів рів. Спробуємо по цих пунктах провести зазначену в документі границю, тобто від Воздвиженської церкви до Рождественського взвозу. Одержана лінія ні в якому разі не може охопити „на горе и под горою“ живущих, а охоплює тільки живущих „на горе“.

Правда, в згаданій уже нами грамоті 1589 р. сказано тільки „люди, которые на горе сидят“. На цій підставі Голубев вважає, що в XVI ст. під горою куничників не було, вираз „під горою“ є вставка, „києво-могилянських колегіатів“⁴⁸. Але який сенс мала б ця вставка, коли б границя, точно визначена в документі, не охоплювала б „под горою“ сидящих, а пішла б у зовсім протилежний бік? Якби „києво-могилянські колегіати“ хотіли б сфальсифікувати цей документ або поширити свої права на людей, що жили під горою, то вони змушені були б змінити саму границю, чого, як відомо, не зроблено. Очевидно, саме тому, що ця границя не заперечувала цю вставку. Ми вважаємо, що ця вставка є лише уточненням, яке фіксує ті зміни, які сталися протягом сторіччя, що поділяє ці дві грамоти: можливо, що в XVI ст. „живущі під горою“ не зобов'язані були платити куниці, а можливо, що в XVII ст. під горою ніхто і не жив. Але як би там не було, одно ясно: в XVII ст. під горою жили люди, і царська грамота 1694 р. поширює на них обов'язок сплати куниці, очевидно, на тій підставі, що люди ці жили на ґрунтах, які

⁴⁷ Сб. матер. по историч. топографии Киева. Отдел III, с. 97.

⁴⁸ Голубев, Там же, с. 26.

належали, згідно з границями, визначеними грамотою 1589, Трисвятельській церкві.

Таким чином зазначена в документах границя повинна охопити людей, що живуть на горі і під горою. Крайні пункти цієї лінії відомі: початок — Воздвиженська церква, на місці нинішньої Андріївської церкви, кінець — „до взвоз Рождественский“, тобто на місці нинішнього фунікульора. Щоб ця лінія, проведена між цими крайніми пунктами, охопила людей, які живуть на горі і під горою, вона неминуче повинна проходити у напрямі, протилежному тому, який указаний Голубевим. Вона повинна проходити по Андріївському спуску, обігнути Андріївську гору і далі по вул. Боричів тік вийти до нижнього кінця фунікульора. Іншого шляху немає. Отже, проміжні пункти, зазначені в розглядуваних документах, — „фортка острожская“ і „ров Боричев“ повинні знаходитись на окресленій вище лінії, являючись, видимо, поворотними пунктами визначеної в документі границі. „Фортка острожская“ — це, очевидно, ворота, які знаходились, згідно з планом Кальнофойського і „Росписи Києва 1682 г.“, на Андріївському спуску. Другий поворотний пункт — „ров Боричев“ — повинен знаходитись нижче, на розі, що створюється схрещенням Андріївського спуску і вул. Боричев тік, тобто в тому місці, де зазначена границя повертає вправо, в напрямі фунікульора. Отже на підставі всього наведеного ми приходимо до висновку, що Боричів узвіз проходив по сучасному Андріївському спуску.

На закінчення нашої розвідки скажемо кілька слів з приводу назви „Боричів узвіз“.

М. І. Петров гадає, що „Боричів узвіз“ одержав назву, а можливо і початок свій від якогось Борича, який згадується в 945 р. в числі послів від Ігоря Рюриковича до Царграду для заключення договору⁴⁹.

Для пов'язання Боричева узвозу з послом Ігоря Боричем немає ніяких підстав. Слід, по-перше, відзначити, що в деяких списках літопису читається не „Борич“, а „Бирич“, на підставі чого деякі вчені вважають, що в даному разі мова йде не про прізвище посла, а про його посаду⁵⁰.

Далі, твердження Петрова відносить виникнення Боричева узвоза на X ст. Тимчасом, як ми вже говорили, найстаріше Київське городище виникло тут давно. Населення цього городища, без сумніву, мало постійні зв'язки із заплавиною ріки і користувалось для цього природними артеріями — ярами, схилами тощо, — одною з яких був і Боричів узвіз. Гадати, що в X ст. давній природний узвіз було покинуто, і замість нього прорили для Борича або під його керівництвом новий узвіз, немає ніяких підстав. В. Г. Ляскоронський, заперечуючи наведене твердження Петрова (помилково приписав його Голубеву), твердить, що назви узвозів походять від назв крайніх пунктів, до яких ці узвози вели⁵¹. Але справді, як ми знаємо, назви узвозів походять іноді і від назв тих пунктів, біля яких починаються ці узвози, наприклад, Михайлівський узвіз та інші, або ж від назви урочищ, якими ці узвози пролягають, напр. Кловський узвіз.

⁴⁹ Петров. Там же, с. 92.

⁵⁰ М. Д. Приселков. Киевское государство во 2-й пол. X в. по византийским источникам. Учен. зап. ЛГУ. Серия историч. наук, вып. 3, Л. 1941, с. 241.

⁵¹ В. Г. Ляскоронский. Киевский Вышгород, с. 9.

Назву узвозу Боричевим треба пов'язувати з існуванням в цьому місці урочища з назвою „Борич“. З літописного вислову „приста под Боричевом... бе бо тогда вода текущи возле гори Киевския“, можна зробити висновок, що так називалась одна з київських гір. На нашу думку, Боричевою горою називалась нинішня Андріївська гора. На це вказує наявність саме в цьому місці Боричева узвоза і вулиці з назвою „Боричев ток“. Слово „ток“ в назві цієї вулиці безперечно вказує не на адміністративне, а на природне і давнє походження цієї назви.

Слово „ток“ походить від слова „текти“⁵². З цього можна було б гадати, що вул. Боричів тік проходить руслом нині уже не існуючого струмка. Але топографія даної місцевості виключає таке припущення. Місцевість, на якій розташована ця вулиця, являє собою уступ Андріївської гори, нижній її ярус. Виходячи з цього, ми вважаємо за можливе припустити, що „тік“ у даному разі вказує на потік, що падав з гори. Таким чином, в назві вул. „Боричів тік“ ми маємо вказівку на те, що ця вулиця знаходилась під Боричевою горою.

Боричевою горою називає Андріївську гору і поручик Новгородцев у згаданому вище „Географическом описании города Киева“. „Думати треба, — пише Новгородцев, — що гора Зборичев є та сама, де апостол Андрей хрест поставив“⁵³.

Отже нинішня Андріївська гора називалась в давнину Боричевою горою, а звідси і узвіз, який знаходився біля цієї гори, називався Боричевим узвозом.

Щодо тлумачення слова „Боричів“, то в цій справі можуть бути різні здогади. На думку Б. А. Рибаківа, його треба пов'язувати з Борисфеном, давньою назвою Дніпра. Але це питання виходить за межі нашої компетенції, і ми згадали про це лише для того, щоб звернути увагу філологів на це дуже цікаве питання.

Д. БЛИФЕЛЬД
(Київ)

К ВОПРОСУ О БОРИЧЕВОМ ВЗВОЗЕ ДРЕВНЕГО КИЕВА

Резюме

Большинство исследователей древнего Киева определяли место летописного Боричева взвоза между Михайловским монастырём и Трёхсвятительской церковью. Н. И. Петров определил место Боричева взвоза по теперешнему Андреевскому спуску. В защиту старого взгляда выступил Голубев.

Археологическими исследованиями Киева в последнее десятилетие установлено, что древнейший Киев занимал юго-западную часть так

---

⁵² И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. III. СПб., 1912, с. 973.

⁵³ Сб. мат. для историч. топографии Киева, отд. II, с. 126.

называемой Старо-Киевской горы, не доходя Десятинной церкви. За границами его находился большой могильник, который охватывал и территорию между Михайловским монастырём и Трёхсвятительской церковью, где большинство исследователей и помещают Боричев взвоз.

Это наидревнейшее место VIII—X в. и есть тот летописный „городок“ Кия, который по летописному свидетельству находился возле Боричева взвоза.

Таким образом Боричев взвоз может проходить по одному из оврагов или спусков, непосредственно примыкающих к этому древнейшему городу. Таким и есть нынешний Андреевский спуск. Это подтверждается и документами XVI—XVII ст., в которых упоминается „Боричев ров“, находившийся в нижней части теперешнего Андреевского спуска.
